

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК [930.1 : 94] (477) «1649/1651»

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ КАМПАНІЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1649-1651 рр. У СУЧАСНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

Юрій Степанчук

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького
Україна, 18006, м. Черкаси, бульв. Шевченка, 81
e-mail: iier@inbox.ru

У сучасних умовах проведення антитерористичної операції військова майстерність козаків, їхній бойовий дух, військовий талант Б. Хмельницького можуть слугувати прикладом для наслідування та мати практичну цінність для Збройних Сил України.

Історіографія військових подій 1649-1651 рр. досить велика. Серед фундаментальних наукових робіт – монографії Ю.А. Мицика [1], В.А. Смоля [2], В.С. Степанкова [3], В.І. Сергійчука [4], І.С. Стороженка [5; 6]. Проблематику битви під Берестечком та її роль в історії України всебічно розкриває праця І.К. Свешнікова [7]. Варто зауважити, що вагомим успіхів автор досягнув завдяки археологічним розкопкам, які проводилися на місці битви (ім присвячено III та IV розділи книги). Як зазначено у вступі до монографії, розкопки Берестецької битви є першою в Україні спробою дослідження місця середньовічної битви археологічним методом. Завдяки наполегливій роботі, досліднику вдалося ввести до обігу значну кількість невідомих до цього часу історичних матеріалів, що дало змогу спростувати низку гіпотез польських і вітчизняних істориків.

Доповненням до монографії І.К. Свешнікова слугують опубліковані Ю.А. Мициком документи з історії Берестецької битви 1651 р. [8] та матеріали Міжнародної наукової конференції, опубліковані В.В. Пришляком [9], які дають змогу з'ясувати коло суперечливих питань битви під Берестечком.

Про події 1649 р. на Тернопільщині йдеться у статті Ю.А. Мицика «Облога Збаража (1649): відоме й невідоме», детальний опис якої дав змогу ширше розкрити одну з центральних подій 1649 р. [10].

Реформи Б. Хмельницького у військовій сфері описав В.С. Степанков у монографії «Розвідка та контррозвідка Богдана Великого» [3]. На підставі аналізу джерел автору вдалося висвітлити процес становлення й особливості функціонування розвідки та контррозвідки в Українській державі, з'ясувати їхню роль у боротьбі за незалежність у період найвищого піднесення революції XVII ст., коли її очолював Б. Хмельницький.

Важливими є праці українського історика еміграції Т. Мацькова. Зокрема, його стаття «Зборівський договір (1649 р.) у тогочасних західноєвропейських джерелах» дає змогу розглядати польсько-українське перемир'я сьогодні під новим кутом зору [11].

Спільною рисою для вищезазначених і багатьох інших праць з цієї теми є те, що історіографічний образ Б. Хмельницького до 1649 р. як воєначальника позбавлений контрверсійності та майже цілком позитивний. Український гетьман уособлює непримиренного ворога Польщі, майстерного організатора козацько-селянських мас, військовий талант якого є незаперечним.

Влучний висновок щодо перших битв Національно-визвольної війни зробив І.С. Стороженко, який зауважив, що битва на Жовтих Водах розпочалася як зустрічна битва, битва під Корсунем – як битва з ворогом, який від неї ухилився, а битва під Пилявцями – як взірць повної деморалізації ворога [12, с. 73].

За висновками В.А. Нарусевич, саме Пилявецька битва продемонструвала єдність селянства, козацтва та міщан, яку вміло використав Б. Хмельницький. Віра у талант полководця, у великого стратега і тактика вела народ Украї-

ни до волі та свободи, авторитет гетьмана зріс до небачених висот, додаючи йому сил і впевненості [13, с. 40].

І.П. Крип'якевич свідчить, що про перші свої перемоги 1648 р. Б. Хмельницький згадував з деякою легковажністю, як про «жовтоводську і корсунську іграшку» [14, с. 80].

Іншими від попередніх є оцінки істориків щодо вчинків Б. Хмельницького під час військової кампанії 1649-1651 рр.

Метою цієї статті є комплексний аналіз дискусійних поглядів на військову кампанію 1649-1651 рр. та формування образу Б. Хмельницького як суперечливої постаті українського державотворення.

Як слушно зауважує Ю.А. Мицик, встановлене у лютому 1649 р. перемир'я не могло бути довготривалим і вже у квітні серйозно порушувалося з обох боків. Це й не дивно, зазначає вчений, адже з одного боку, ліквідації національного гніту Речі Посполитої та відродження незалежної Української держави на всіх етнічних українських землях не було досягнуто. З іншого боку, панівні кола Речі Посполитої прагнули реваншу та реставрації своєї влади на звільнених українських землях, де відродилася Українська держава [10, с. 15].

Основні події кампанії 1649 р. розгорнулися на території Тернопільщини, ключовими подіями якої стали облога Збаража (липень 1649 р.) і битва під Зборовом (5-6 серпня 1649 р.). Ці події широко відображені у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Зокрема, детально описавши облогу Збаража, Ю.А. Мицик погоджується з думкою багатьох польських істориків про мужність і силу духу тих, що були в облозі, проте зазначає, що не меншу мужність виявили й українські війська, які безперервно штурмували могутню фортецю. Попри те, що втрати з обох сторін були надто високими, історик зазначає, що облога Збаража дала потрібні передумови для перемоги у генеральній битві під Зборовом [10, с. 37].

Здійснивши аналіз бойових дій під Зборовом і черговість введення до них військових сил, І.С. Стороженко зробив висновок, що побудова війська Хмельницького відповідала концепції зустрічної битви [6, с.226]. Оцінюючи цю битву, історик зауважує, що вона стала взірцем оперативного-тактичного вирішення організації проведення бойових дій. За своїм характером це класичний варіант зустрічної битви. На думку І.С. Стороженка, за своїм почерком задум битви та його реалізація схожі з Жовтоводською та Корсунською битвами. Однак під Зборовом у використанні передового загону (та-

тарської кінноти) було допущено прорахунки [6, с. 231].

Подальша перемога у Зборівській битві призвела до підписання Зборівського мирного договору, суперечливість якого у сучасній історіографії є очевидною. Адже залишається питання: за яких умов розпочалися переговори між сторонами, які воювали? На думку І.С. Стороженка, є підстави вважати, що саме Б. Хмельницький припинив Зборівську битву, примусивши до цього і кримського хана. Спираючись на висновки В. Липинського, історик вважає, що враховуючи зовнішні та внутрішні реалії, упродовж 1648-1652 рр. гетьман стояв на позиціях автономізму, тобто прагнув створити українську козацьку державу у складі Речі Посполитої на засадах федерації [6, с. 228].

Зворотною є думка В.А. Смолія та В.С. Степанкова, які пишуть, що саме від кримського хана Іслам-Гірея надійшов наказ про припинення битви і саме його візир, а не генеральний писар гетьмана, виїхав увечері на зустріч із канцлером для обговорення умов договору. З огляду на це, історики вважають думку І.С. Стороженка щодо того, нібито Хмельницький «припинив Зборівську битву, примусивши до цього і кримського хана», непереконливою і такою, що потребує обґрунтування аналізом відповідних джерел [15, с. 137].

Дослідивши Зборівський договір у Західно-європейських джерелах, Т.Мацьків зазначає, що цей договір має велике значення в історії українсько-польських відносин. Як стверджує історик, згаданий документ став першим правовим актом, на основі якого Польща частково скасувала Люблінську унію, а український народ здобув національно-територіальну автономію [11, с. 41].

З іншого боку, вважає Т. Мацьків, Зборівський договір не був адекватний фактичним успіхам козацького війська та великим надіям, що їх плекали українські народні маси, які виступали під стягами Б. Хмельницького у боротьбі за волю [11, с. 40]. Такої самої думки дотримується Т. Яковлева, зауважуючи, що Зборівський договір яскраво свідчив про те, що вже на той час прагнення рядового козацтва і гетьмана з його старшиною істотно різнилися. Крім того, для покозачених Зборівський договір означав повернення до попереднього залежного становища [16, с. 59]. Водночас О. Субтельний вважає, якби не тиск з боку татар, Б. Хмельницький ніколи не пішов би на подібний мир з поляками. На думку історика, серед українських мас Зборівський мир не міг викликати нічого, окрім обурення [17, с. 170].

Сучасна історіографія містить різні висновки й оцінки щодо передумов битви під Берестечком, стосовно тактичного використання військ на полі бою з обох боків, причин відступу кримського хана Іслам-Гірея III з поля бою та подальшої поведінки Хмельницького (мається на увазі його «втеча»), а також щодо наслідків битви для Національно-визвольної війни. Зокрема, В.В. Пришляк вказує, що у світовій історії є чимало прикладів, коли програні битви важили набагато більше, аніж блискучі перемоги. Серед них, напевно, і волинське Берестечко, яке донині залишається символом беззаперечної військової перемоги та нищівного козацького розгрому – своєрідним реваншем коронних військ першого, 1648-го, року війни [18, с. 222].

Дослідники В.А. Смолій і В.С. Степанков у монографії «Українська національна революція (1648-1676 рр.)», спираючись на повідомлення учасника битви, зазначають, що завдяки впровадженню Б.Хмельницьким суворої дисципліни, частой зміни ставки, заходів щодо дезінформації ворожого командування, воно не мало правдивих даних ні про місце перебування українського війська, ні про заходи гетьмана [15, с. 156]. Щодо розташування війська козаків автори поділяють міркування І.К. Свешнікова, що, опинившись на рівнині, Б.Хмельницький обрав тактику бою в укріплених таборах [15, с. 159].

І.С. Стороженко зауважує, що бойовий порядок української армії був побудований згідно з новою лінійною тактикою. Розташування військ Іслам-Гірея III на лівому фланзі української армії, а також характер бойових дій татарського війська 30 червня (підтримка наступу української піхоти кавалерійськими атаками), дає підстави вважати, що йому відводилася роль ар'єргарду. Основні сили польського війська, якими керував Ян Казимир, теж були побудовані за принципами новітньої тактики [6, с. 248].

Не вдаючись до характеристик подій битви під Берестечком, зупинимось на одній, мабуть, найбільш дискусійній події – відступові кримського хана у критичний момент бою.

«Одного пострілу виявилось досить, щоб Іслам-Гірей кинувся тікати і вся орда, як за умовним знаком, розпочала втечу. Цікавим є факт, що керівництво польського війська відмовилося переслідувати татарське військо» [15, с. 160]. Цією фразою В.А. Смолій і В.С. Степанков нищівно критикують спроби окремих польських і вітчизняних істориків зобразити цей фрагмент запеклим боєм. На

переконання дослідників, це не що інше, як гарний міф.

Але питання про причини відступу кримського хана з поля бою залишається відкритим. У доповіді на Міжнародній науковій конференції, присвяченій питанням Берестецької битви, В.В. Пришляк такий розвиток подій пояснює показовим покаранням Війська Запорозького з боку султана Мегмеда IV за непоступливість Оттоманській Порті у питанні турецького протекторату, що так і не прийняв Б.Хмельницький на початку квітня 1651 р. [18, с. 223].

Неправдоподібним видається твердження, що відступ мусульман спричинено релігійним святом – Курбан-байрамом (що якраз припало на 30 червня). Хоч невдоволення татар могло стати причиною відступу, але швидше побічною, ніж основною. Для підтвердження цього В.А. Смолій і В.С. Степанков констатують, що навіть посол татар у Стамбулі не посмів назвати байрам причиною залишення ними свого союзника. Отже, думка В.В. Пришляка теж є суперечливою. Однак В.А. Смолій і В.С. Степанков вважають, що відступ татар і відмови польського війська їх переслідувати не були випадковими, що між цими подіями мусить існувати якийсь зв'язок [15, с. 160].

На думку І.С. Стороженка, втративши кінноту, українська армія опинилася у становищі, в якому вже перебували козацькі повстанські армії упродовж 1591-1638 рр. Їхні бойові дії проти польського війська, яке мало оперативну-тактичну перевагу над козаками в ударній силі своєї кінноти, відбувалися за відомим сценарієм: облога козацького табору, видача керівників повстання, розправа над повстанцями [6, с. 251].

Дискусійним залишається питання про відсутність Б.Хмельницького під Берестечком під час облоги козацького табору шляхтою з 1 по 10 липня 1651 р. Деякі історики, зокрема польські, пишуть про «ганебну втечу Хмельницького з поля битви», інші вважають, що Б.Хмельницький, поїхавши слідом за ханом, щоб повернути його до місця битви, добровільно залишився з татарами, а потім уже не міг повернутися під Берестечко. З ними погоджується й І.С. Стороженко, який припускає, що для уникнення народного осуду можлива навіть імітація полону [6, с. 252]. На його думку, основною причиною відступу татар стала їхня паніка на ґрунті релігійного фанатизму, тому й не вважає Іслам-Гірея зрадником, яким його зроблено у підручниках з історії України й інших фундаментальних історичних виданнях [6, с. 159].

І.К. Свешніков стверджує, що відсутність Б. Хмельницького на полі бою зумовлювалася тим, що його захопив у полон Іслам-Гірей III [7, с. 143]. Поділяючи цю думку, В.А. Смолій і В.С. Степанков ілюструють, як доказ, свідчення учасників битви з польського, українського та, навіть, кримського боку про затримання ханом Б. Хмельницького, які іншим ученим не вдалося спростувати [15, с. 161].

Відсутність Б. Хмельницького негативно вплинула на перебіг битви. Проте Ю.А. Мицик зазначає, що вона не стала катастрофою, як це декларувала тодішня польсько-шляхетська пропаганда, адже полковник І. Богун зміг вивести з оточення частину української армії [8, с. 135]. Водночас І.К. Свешнікову, який відобразив повну картину боїв під Берестечком, вдалося повністю розвіяти створений шляхтою міф про її велику перемогу над повсталим українським народом і про нищівну поразку козаків під Берестечком. Цікавими є археологічні дослідження І.К. Свешніковим кісток загиблих українських воїнів. Учений встановив, що всі вони загинули зі зброєю у руках. Це спростовує твердження окремих істориків про те, що козаки самі топилися на переправах [7, с. 143].

Дослідник переконаний, що попри негативні наслідки, для українського державотворення Берестецька битва не являла собою повний розгром козацького війська, а була лише тимчасовою невдачею та не позбавляла український народ прагнення вибороти волю. Це суперечить, зокрема, прийнятому у польській історіографії твердженню, що «блисуча перемога шляхти» під Берестечком знищила значну силу та дала шляхті змогу знову запанувати в Україні [7, с. 144].

Попри те, що Берестецька битва закінчилася поразкою козаків, а їхнє військо було дезорганізоване, козаки виявили моральну стійкість перед ворогом, не залишивши поля бою до останнього, вважаючи за краще віддати своє життя, ніж знову підкоритися польській шляхті. В.А. Смолій і В.С. Степанков зазначають, що саме ця стійкість козацького духу, воля до подальшої боротьби дала змогу гетьману у короткий термін зібрати нове військо та змусити поляків перейти від військових дій до дипломатичних переговорів [15, с. 162].

У сучасній українській історичній науці досить ґрунтовно досліджено військові події, що відбувалися у роки Національно-визвольної війни середини XVII ст., яку очолив

Б. Хмельницький. Вітчизняні дослідники зробили вагомий внесок у формування новітнього історіографічного образу Б. Хмельницького. Неоднозначність і суперечливість постаті гетьмана спричинили появу альтернативних, але науково обґрунтованих точок зору, що є запорукою розвитку історичної науки у цьому напрямі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Мицик Ю.А. Як козаки воювали: історичні розповіді про запорозьке козацтво / Ю.А. Мицик, С.М. Плохий, І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 1990. – 302 с.
2. Смолій В.А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – 2-ге вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – 624 с.
3. Степанков В.С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657) / В.С. Степанков. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 265 с.
4. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького / В.І. Сергійчук. – К.: Аграрна наука, 1996. – 254 с.
5. Стороженко І.С. Битва на Жовтих Водах 29 квітня – 16 травня 1648 року у світлі нових досліджень / І.С. Стороженко. – Дніпропетровськ, 2013. – 182 с.
6. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття / І.С. Стороженко. – Кн. 1: 1648-1652 рр. – Дніпропетровськ, 1996. – 316 с.
7. Свешніков І.К. Битва під Берестечком / І.К. Свешніков. – Львів: Слово, 1992. – 310 с.
8. Мицик Ю.А. Нові документи з історії Берестецької битви 1651 року / Ю.А. Мицик // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 135-142.
9. Пришляк В.В. Міжнародна наукова конференція «Берестецька битва 1651 р. в історії України та Польщі: дискусійне питання» / В.В. Пришляк // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 222-225.
10. Мицик Ю.А. Облога Збаража (1649): відоме й невідоме / Ю.А. Мицик // Український історичний журнал. – 2008. – № 5. – С. 15-38.
11. Мацьків Т. (Німеччина) Зборівський договір (1649 р.) у тогочасних західноєвропейських джерелах // Київська старовина. – 1995. – № 4. – С. 36-45.
12. Стороженко І.С. Проблема дослідження військового мистецтва української козацької держави / І.С. Стороженко // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали республіканських історичних читань). – К.: Інститут історії України НАН України. – 1991. – С. 71-79.
13. Нарусевич В.А. Пилявецька битва – вияв полководницького таланту Богдана Хмельницького / В.А. Нарусевич // Пилявецька битва 1648 р. в історії України. Матеріали науково-практичної конференції «Пилявецька битва в історії України», присвячена 360-річчю битви під Пилявцями. – Хмельницький, 2008. – С. 38-40.
14. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – 2-ге вид. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
15. Смолій В.А. Українська національна революція (1648-1676 рр.) / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К.: Альтернативи, 1999. – 352 с.
16. Яковлева Т.Г. Богдан Хмельницький та рядове козацтво / Т.Г. Яковлева // Український історичний журнал. – 1995. – № 4 (липень-серпень). – С. 56-67.
17. Субтельний О. Україна: історія / О. Субтельний – К.: Либідь, 1994. – 736 с.
18. Пришляк В.В. Міжнародна наукова конференція «Берестецька битва 1651 р. в історії України та Польщі: дискусійне питання» / В.В. Пришляк // Український історичний журнал. – 2012. – № 1. – С. 222-226.

Степанчук Юрій *Дискусійні питання військової кампанії Богдана Хмельницького 1649-1651 рр. у сучасній історіографії*

У пропонуваній статті, за допомогою порівняльного методу, проаналізовано стан наукової розробки сучасними

українськими вченими дискусійних питань військової кампанії Б. Хмельницького 1649-1651 рр. Доведено, що військово-політичні рішення українського гетьмана під Зборовом 1649 р. та під Берестечком 1651 р. роблять його образ суперечливою фігурою українського державотворення.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, гетьман, битва під Зборовом, битва під Берестечком, Національно-визвольна війна, сучасна історіографія

Степанчук Юрий Дискуссионные вопросы военной кампании Богдана Хмельницкого 1649-1651 гг. в современной историографии

В представленной статье, с помощью сравнительного метода, проанализировано состояние научной разработки современными украинскими учеными дискуссионных вопросов военной кампании Б. Хмельницкого 1649-1651 гг. Доказано, что военно-политические решения украинского гетмана под Зборовом 1649 г. и под Берестечком 1651 г. делают его образ спорной фигурой украинской государственности.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, гетман, битва под Зборовом, битва под Берестечком, Национально-освободительная война, современная историография

Stepanchuk Yuriy Discussion the issue of the military campaign of Bohdan Khmelnytsky of 1649-1651 in modern historiography

Using the comparative method, in this article the state of scientific development is analyzed by modern Ukrainian scientists of discussion on military campaign of B. Khmelnytsky of 1649-1651. It is noted that the political decisions of the Ukrainian Hetman under Zboriv in 1649 and Berestechko in 1651 make his image of the controversial figure of the Ukrainian state-building.

Y. Mytsyk indicates that the siege of Zbarazh has given the necessary preconditions for the victory in the battle under Zboriv. Assessing the battle under Zboriv, I. Storozhenko emphasizes that it has been corresponded to the concept of the oncoming battle and has become a model of operational-tactical solution to organize the conduction of fighting. I. Storozhenko is sure that B. Khmelnytsky has stopped Zboriv battle and has made the Crimean Khan to do this. There is the opposite thought of V. Smoliy and V. Stepankov, which prove that the order on termination of the battle has come from the Crimean Khan Islam-Girey. T. Mac'kiv believes that Zboriv agreement was not adequate to an actual success of Cossack troops. T. Yakovleva adheres to a similar thought, she writes that Zboriv agreement brightly testified that at that time the desire of ordinary Cossacks and Hetman with his foreman much differed. O. Subtelnyi believes that among the Ukrainian masses Zboriv peace could not cause nothing but indignation.

The controversial question is the behavior of B. Khmelnytsky under Berestechko, including his stay in the Tatar captive camp. Certain historians, such as Polish, write about «the shameful escape Khmelnytsky from the field of battle», the others believe that B. Khmelnytsky has followed Khan to return him to the place of battle, voluntarily has stayed with the Tatars, and then he could not return to Berestechko. S. Storozhenko agrees with them too, who believes that in order to prevent the national condemnation he could imitate the capture. I. Sveshnikov argues that the absence of B. Khmelnytsky on the field of battle caused the fact that he was captured by Islam-Girey III. V. Smoliy and V. Stepankov illustrate as proof the testimony of the participants of the battle from the Polish, Ukrainian and even the Crimean side about the detention of B. Khmelnytsky by Khan.

Keywords: Bohdan Khmelnytsky, Hetman, battle under Zboriv, battle under Berestechko, National liberation war, modern historiography

Рецензенти:

Казьмирчук Г.Д., д.і.н., професор

Кривошея Ір.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 15.01.2017 р.